

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

SIMAI MIHÁLY

AZ EMBERI TÉNYEZŐ
SZEREPE
A VILÁGGAZDASÁGBAN
AZ 1980-AS ÉVEKBEN

50

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ÉRTEKEZÉSEK
EMLÉKEZÉSEK

ÉRTEKEZÉSEK EMLÉKEZÉSEK

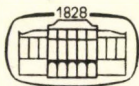
SZERKESZTI
TOLNAI MÁRTON

SIMAI MIHÁLY

AZ EMBERI TÉNYEZŐ
SZEREPE
A VILÁGGAZDASÁGBAN
AZ 1980-AS ÉVEKBEN

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

1986. JANUÁR 16.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadványsorozatban a Magyar Tudományos Akadémia
1982. évi CXLII. Közgyűlése időpontjától megválasztott
rendes és levelező tagok székfoglalói – önálló kötetben –
látnak napvilágot.

A sorozat indításáról az Akadémia főtitkárának 22/1/1982.
számú állásfoglalása rendelkezett.

ISBN 963 05 4342 7

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1986, Simai Mihály

Printed in Hungary

Az egyes országok eltérő nemzetközi versenyképességének és termelékenységének alakulásának okait kutató közgazdász kollégák műveiben az utóbbi években ismét megszorodtak a hivatkozások Denisonra, Kuznetsre¹ és más szerzőkre, akik már jó néhány évtizeddel ezelőtt nagy figyelmet fordítottak számításaikban az emberi tényező mennyiségi és minőségi hatására a gazdasági növekedés nemzetközi különbségeinek vizsgálata során.

Nem ezeket a számításokat és hivatkozásokat kívánom elemezni vagy folytatni. Nem szándékozom azokat a kísérleteket sem felújítani, amelyek évtizedekkel ezelőtt az ún. emberi tőke meghatározásával próbálkoztak. Konkrétabb összefüggésekből indulok ki az emberi tényező mai világ gazdasági szerepének vizsgálatánál.

Az ember többdimenziós lény. Tevékenysége és ennek hatása az államok keretei között és világméretekben is így értelmezendő.

Az ember

- mint biológiai lény része a természetnek, amelyből kifejlődött;
- mint adott termelési módban, meghatározott viszonyok között élő, termelő és fogyasztó

¹ Lásd pl. Edward F. Denison: Why Growth Rates Differ. The Brookings Institution. 1967, pp. 45–117. 279–296.; Simon Kuznets: Modern Economic Growth Rate, Structure and Spread. Yale University Press, pp. 34–86.; Angus Maddison: Economic Progress and Policy in Developing Countries. New York, Norton, 1970.

tó, sokoldalúan formálja, fejleszti a gazdaságot, különböző szinten;

– mint a gazdaság irányításának tárgya és alanya, adott feltételrendszerben alapvető fontosságú innovatív fejlesztő, szervező vagy végrehajtó tevékenységet folytat;

– mint adott társadalmi-politikai viszonyok részese, építi, formálja, alakítja társadalmi környezetét;

– etnikai eredete szűkebb közösségekhez, nemzethez kapcsolja, ugyanakkor mint kora globális civilizációjának részese, az adott kor vívmányainak, konfliktusainak, problémáinak forrása és formálója.

A különböző értékrendek alapján az emberi tényező értékelése is eltérő a különböző korszakokban és ideológiákban. Korunkban átfogó társadalmi-politikai, gazdasági és műszaki-tudományos feltételek hatására az ember létezésének és tevékenységének minden dimenziójában hatalmas változások történnek. Az emberi tevékenység következményei növekvő mértékben és gyors ütemben globalizálódnak, és a globális hatások nagy intenzitással befolyásolják az egyének és különféle közösségek életét. Nincs szükség sok bizonyításra. Döntő mértékben megváltozott az ember és természeti környezetének viszonya. *Az ember egyrészt óriási és világméretű károkat okozott abban a környezetben, amely lehetővé tette kiemelkedését, másrészt eljutott a tudatos biológiai-genetikai intervenció képességé-*

nek kezdeti szakaszába. A világ politikai megosztottsága és a népesség nukleáris veszélyeztetettsége is egyetemes jelentőségű. Egyre nagyobb mértékben globalizálódott az ember termelői és fogyasztói tevékenysége. Az információs forradalom lehetőséget nyitott a kommunikáció példátlan méretű általános gyorsítására. Az államok nemzetközi gazdasági „anyagcseréje”, a nemzetközi munkamegosztás s ennek közvetítő közegei ma szinte kivétel nélkül minden ország életében fontos szerepet játszanak, s az államok többsége számára létfontosságúak. Végző soron minden lényeges világgazdasági változás érezhető annak a mintegy 4,5 milliárd embernek az életében, akik ma bolygónkat benépesítik. Az emberi tapasztalatok, megszerzett és felhalmozott tudás, a társadalmi képességek és lehetőségek ennek kibontakoztatására és hasznosítására alapvető fontosságú differenciáló tényezővé léptek elő a késői XX. század világában. Az ember — mint termelő és fogyasztó, mint szervező és vezető, mint vezetett és végrehajtó — e változások céltudatos vagy véletlen kezdeményezője, haszonélvezője vagy szenvedő alanya.

Előadásom keretében három témakörrel kívánok csupán foglalkozni az emberi tényező világgazdasági összefüggései közül: a demográfiai változások egyes következményeivel, az új műszaki-tudományos forradalom néhány vonatkozásával és az államok egyes, főleg a

világgazdasági hatásokkal kapcsolatos gazdaságpolitikai döntései társadalmi hatásával.

Bolygónk demográfiai viszonyainak átalakulása az 1980-as években új szakaszába jutott. A népesség növekedési ütemének lassulása nyomán kiszámítható közelségbe került a földlakosság számának stabilizálódása a következő 80-100 esztendő során². Ennek időbeli eltérései az egyes földrészekben is világosabban látszanak ma már. Ezzel jobban érzékelhető a demográfiai változásokkal összefüggő olyan társadalmi-gazdasági feladatok nagysága is, mint az élelmezés, az egészségügyi ellátás, a lakás és az oktatás biztosítása, jobban és meggyőzőbben határozhatók meg a szükséges tennivalók is.

Tisztábban látszik az is, hogy bolygónk nagy nemzetközi és társadalmi egyenlőtlenségei a következő 20-25 esztendő során a különféle differenciáló tényezők hatása mellett is jellemzőek maradnak. 2000-re a világ népességének csaknem négyötödét tömörítő fejlődő világ optimális esetben is legfeljebb a világtermelés egynegyedét adja majd, s a szakadékok a jövedelmekben, a műszaki fejlettségben és sok más területen is abszolút mértékben még növekednek is. Egyes mai fejlődő országok azonban évszázadunk végén már más „súlycsoportban” lesznek a világgazdaságban.

² R. M. Salas: *Reflections on Population*. Pergamon Press, 1984, p. 136.

A nemzetközi gazdasági és a társadalmi egyenlőtlenségek fennmaradása, sőt esetleges növekedése mellett az egészségügyi viszonyok a 80-as évek első felében tapasztalható átmeneti romlás után minden valószínűség szerint tovább javulnak majd. A tömegek igényeinek növekedése és az egészségügyi technika fejlődése nyomán tovább csökken majd a csecsemő- és gyermekhalandóság és nő az átlagos életkor. Emelkedik az írástudók, a középiskolát és egyetemet végzettek száma és aránya is; jelentősebbé válik a nők társadalmi részvétele minden szinten. Tovább halad előre és példátlan agglomerációkhoz vezet az urbanizáció. Mindenütt erősödnek a törekvések az önellátás megteremtésére az alapvető élelmiszerekből. A mai viszonyokból kiindulva azonban már látható, hogy 65 fejlődő ország nem lesz képes 2000-re a lakossága akkori szükségleteinek kielégítéséhez elegendő élelmiszert termelni.³ Gabonahiányuk összesen mintegy kétszázmillió tonna lesz 2000 körül évente, ami a nemzetközi kereskedelem csatornáin keresztül pótolható lenne, ha biztonságos fizetőképes kereslettel párosulna. Ennek a mennyiségnek csaknem 50%-a mögött azonban nem valószínű ilyen kereslet. Jó néhány fejlődő országban az élelmezés biztosítása a növekvő lakosság számára nemcsak a jövedelmek emelkedését,

³ D. E. Horlacher and J. B. W. Schölvinc: Demographic Trends and Their Significance. Managing International Development. Sep/Oct. 1984, pp. 45–60.

hanem a mezőgazdaság eltartóképességének növelését is megköveteli.

A demográfiai tendenciák gazdasági összefüggései évszázadunk hátralevő éveiben talán legmarkánsabban az életkor szerinti összetétel megváltozásában és ennek nyomán a foglalkoztatottság problémájában fognak kifejeződni bolygónkon. A munkaképes korúak száma a fejlődő világban 1980-ban a 3,2 milliárd lakos közül ezerkettőszázötvenmillió fő volt, vagyis az összlakosság 39%-a. A munkanélküliek vagy részlegesen foglalkoztatottak száma kb. 430 millió fő volt, vagyis 34%. A világ többi részében a munkaképes korúak száma 550 millió volt az 1180 millió lakosból, vagyis 47%, és kb. 45 millió volt a munkanélküliek vagy részlegesen foglalkoztatottak száma (12,2%). Ez utóbbi különféle okok miatt a 80-as évek első felében tovább nőtt s gyors csökkentésének lehetősége megnehezült. A munkanélküliség okozta veszteségek nehezen határozhatók meg mennyiségileg. Ha a fejlődő országokban a munkanélküliek csupán a mezőgazdaság átlagos termelékenységénél szintjén dolgoztak volna, kb. 1000 milliárd dollárral növelték volna a bruttó nemzeti terméket. Az OECD országokban a munkanélküliség hivatalosan kimutatott költségei (segélyek stb.) évi 340 milliárd dollárt tettek ki. 2000-ig a fejlett országok lakosságának száma 180 millióval és a munkaképes korban levők száma 90 millióval nő. A fejlődő országokban a lakosság szá-

ma 1700 millióval, a munkaképes korúak száma viszont 650 millióval emelkedik. A fejlett ipari országokban évi 1% körüli, a fejlődőkben 2% alatti népességnövekedés várható, míg a munkaképes korúak aránya a fejlett ipari országokban évi 0,7%-kal, a fejlődő országokban több mint 2%-kal emelkedik. Az átlagok mögött természetesen rendkívül nagy az egyes országok vagy térségek szerinti eltérés. Néhány fejlett ipari országban a népesség és a munkaképes korúak aránya abszolút mértékben is csökkenni fog. Az átlagok mögötti demográfiai változásokból azonban két lényeges gazdasági összefüggés következik. Az egyik az, hogy a munkaképes korúak arányának és számának növekedésével egyidejűleg a fejlődő országokban csökkenni fog az egy munkaképes korú lakosra számított vagy jutó eltartandók száma. (E kategóriába tartoznak a nem munkaképes korúak 0-tól 14 éves korig, és 65 éven felül.) 1980–84 között a fejlődő országokban 72 eltartandó élt 100 munkaképes korúra számítva; a fejlett országokban az arány 51 volt 100 munkaképes korúra számítva.⁴ A 14 éven aluli fiatalok arányának némi csökkenése és az idősebb korúak arányának jelentősebb növekedése a fejlett országokban arra vezet, hogy az eltartandók aránya növekedni fog. Ez a

⁴ United Nations: World Population Trends and Policies 1983. New York. 9 Dec. 1983, és az 1984-es mexicói konferencia anyagai, valamint Mexico City Declaration on Population and Development. UN/ICP/84/E.

tendencia igen erős az európai szocialista országokban is. A fejlődő országokban viszont, a népesedési változások hatására ezek aránya valószínűleg csökken. A fejlett ipari országok többségében különösen az idősebb korosztályok arányának növekedése igen összetett hatású. A nyugdíjak mellett az egészségügyi szolgáltatások iránti igény is jelentősen megnő. (Egyes fejlett ipari országokban már ma is az egészségügyi szolgáltatások több mint felét a nyugdíjas korúak veszik igénybe.) Az átlagos életkor növekedésével a fejlődő országokban is megjelennek hasonló követelmények. A másik gazdasági összefüggés a munkaképes korúak számának és arányának növekedésével kapcsolatos. Ennek kedvező hatása az eltarthatok arányának csökkenésére csak akkor érvényesülhetne, ha a munkaalkalmak megfelelő növekedésével is párosulna, nemcsak a férfiak, hanem a nők számára is. A fejlődő országokban nagy várakozások kötődtek az iparosításhoz a foglalkoztatottság növelésével az urbanizáció s az ipari tevékenység tovább gyűrűző hatásával kapcsolatban. Ezek általában túlzottnak bizonyultak. 1963–83 között a gyáripari foglalkoztatottság évi átlagban 4,4,1%-kal növekedett, ami történelmi összehasonlításban nem volt alacsony. Ez azonban nem volt elegendő a munkaerőfelesleg jelentős csökkentéséhez. A fejlődő országokban az ipar felszívó képessége a vártnál egyrészt azért volt korlátozottabb, mert a tőkeigényes, bo-

nyolult technikát preferálták, másrészt mert az ún. munkaigényes iparágak, amelyek nagy tömegben lettek volna képesek az új munkaerő foglalkoztatására, tartósan súlyos piaci gondokkal küzdenek az államok keretei között és nemzetközi méreteken is. (A múlt század utolsó évtizedeiben a mai fejlett országokban a munkaerőpiacra lépők 42%-a kapott állást az ipari szektorban. Az 1960-as években azonban a fejlődő országokban az ipar csak a munkaképes korba lépők 22%-át tudta alkalmazni. A gazdasági feltételek sok vonatkozásban hasonlóak voltak a fejlődő országokban az 1960-as években és a mai fejlett ipari országokban a múlt század végén. Néhány jelentős eltérés azonban kimutatható. A fejlődő országokban a 60-as években valamivel magasabb volt az írástudók aránya és az oktatási szektor fontossága. Az ipari termelés növekedése is gyorsabb volt a fejlődő országokban. Az ipar munkaerő-szükséglete azonban, a mai fejlett ipari országokban akkor relatíve nagyobb volt.) Sokan ajánlották azt, hogy a fejlődő országokban a modern iparágakban is olyan technikát kellene alkalmazni, amely nagyobb tömegben igényel munkert. A XX. század második felében uralkodó nemzetközi feltételek mellett azonban ezt nem tartották lehetségesnek a legtöbb fejlődő országban. A gyakorlatban a tőkét nem helyettesítették munkaerővel. Általában elfogadták a nemzetközileg kialakult arányokat, paramétereket az egyes

iparágakban. Döntő többségük figyelmen kívül hagyta a falusi iparosításban a kis és közepes méretű ipari vállalatokban rejlő foglalkoztatási lehetőségeket. Figyelemre méltó viszont, hogy a fejlett nyugati országok többségében az új munkaalkalmak jelentős hányadát kisebb vállalatok ajánlották. A fejlődő országokban a modern ipari fejlődés tőkeszükségletéhez képest a beruházási források egyébként eleve korlátozottak voltak. Az egy munkaképes korba lépőre számított új tőke a legtöbb fejlődő országban évi átlagban tíz dollár körül vagy ez alatt van. Bangladesben pl. 1984-ben kevesebb mint egy dollár volt. Kérdéses, hogy a jövőben a szükség kényszeríti-e majd a fejlődő országokat politikaváltásra. Az ipari foglalkoztatottságnak a fejlődő országokban igen jelentősek a közvetlen világgazdasági összefüggései is. A hatvanas évek végén egyes nemzetközi szervezetekben is megfogalmazott elképzelések a munkaigényes iparágak tudatos áttelepítéséről és egy ezen alapuló munkamegosztásról nem realizálódtak. Ugyanakkor azonban, a transznacionális társaságok keretében és szervezésében bizonyos fokig sor került erre, anélkül azonban, hogy a fejlett ipari országokban a termelést az adott területen feladták volna. Egyes fejlődő országok maguk is igyekeztek az olcsó és írástudó vagy képzetebb munkaerő terén mutatkozó előnyeiket a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban hasznosítani. A következő évtizedekben egyre na-

gyobb mértékben lesz majd érezhető az olcsó és sok esetben igen magasan képzett munkaerővel dolgozó fejlődő országbeli vállalatok világméretű versenye az ipari tevékenység szinte minden területén. Olyan nemzetközi megállapodások hálózata nélkül, amelyek hajlandók lesznek a fejlődő országok érdekeivel is számolni, igen súlyos helyzet alakulhat ki a világ iparában ennek nyomán.

A foglalkoztatás szemszögéből igen lényeges lehetőséget képviselnek a szolgáltatások is. A szolgáltatások fejlődése sem követte a fejlődő országokban a történelmi utakat. A szolgáltató szektor a fejlettség alacsonyabb szintjén is több új munkaerőt alkalmazott. E szektorban először is a hagyományos szolgáltatások munkaerőigénye jelentkezik (pl. sajátos háztartási szolgáltatások iránt), amelynek keretei azonban szűkek. A fejlődő országokban a hetvenes években a hagyományos szolgáltatások biztosították az összfoglalkoztatottság 8%-át, miközben a fejlett országokban ennek 5,5%-át tették ki. (A szolgáltatásokban dolgozók aránya egészében véve 22% volt a fejlődő és 56% a fejlett ipari országokban 1984-ben.) A modern szolgáltatások sokrétűek. A kereslet az oktatás, egészségügy, turizmus, szórakoztatás, szállítás, kommunikáció, kereskedelem, pénzügyek és más szolgáltatások iránt a termeléssel és a jövedelmekkel növekszik. Ezek a szolgáltatások a fejlődő országokban az összfoglalkoztatottság 21,5%-át biztosították.

ták, a fejlett országokban ezek súlya 39% volt. A foglalkoztatottság növekedése a szolgáltatásokban a fejlődő országokban főként az állami tevékenység bővülésével és az urbanizációval volt kapcsolatos. Ez utóbbi különösen a fejlettebb fejlődő országokban volt jellemző. Latin-Amerikában a szolgáltató szektorban dolgozók aránya 30 év alatt 28%-ról 46%-ra nőtt az urbanizáció következtében.⁵

A szolgáltató szektor növekedése csak abban az esetben lehet gyors a jövőben a fejlődő országokban, ha az anyagi termelés is tovább bővül és hatékonyabbá válik, és szervezesebben integrálódik az iparhoz. A következő két évtizedben azért nem valószínű, hogy e szektor döntő mértékben segítheti a foglalkoztatási gondok megoldását.

A mezőgazdaság továbbra is a világ munkaképes korú népességének döntő többségét foglalkoztatja. A hivatalos statisztikákban kimutatottaknál még nagyobb azonban az agrár szektor hatása a foglalkoztatottságra, ágazati kapcsolódásai révén.

1950-ben a mezőgazdaság foglalkoztatta a fejlődő országok munkaképes korú lakosságának 80%-át, miközben a fejlett országokban ennek aránya 38% volt. 35 évvel később a fejlett országokban a mezőgazdasági munkaerő 6% alá csökkent. A fejlődő országokban a mezőgazdaságban dolgozott 1984-ben a mun-

⁵ ENSZ és ILO statisztikai évkönyvek alapján.

kaképes korúak 60%-a.⁶ A történelmi tapasztalatokkal ellentétben valószínű, hogy az új munkalehetőségek jelentős része továbbra is a mezőgazdaságban nyílik majd. Az intenzívebbé váló mezőgazdaság növelheti is a munkaerőszükségletet. Ugyanez vonatkozik az erdőgazdaságra, a vízgazdálkodásra és a halászatra. Igen jelentős munkaerőszükséglet-növekedéssel járhat a falusi ipar és szolgáltató szektor fejlődése is. A falu tehát megfelelő feltételek mellett a fejlődő országokban továbbra is döntő szerepet játszhat az újonnan munkaképes korba lépők felszívásában. Ez azonban egyre kevésbé megy végbe automatikusan, spontán folyamatok hatására, s egyre nagyobb mértékben követel – különösen a falusi iparfejlesztéssel kapcsolatban – tudatos szervezőmunkát. Különösen világos e feladat megoldása szervezettségének fontossága a továbbra is folytatódó és nagymértékű urbanizáció fényében. Az urbanizáció nemcsak a városi munkalehetőségek és városi életmód vonzóerejének következménye, hanem a földnélküliek számának említett növekedése is szerepet játszik ebben. A falusi, elfogadható jövedelmet biztosító munkaalkalmak bővülése a világ számos körzetében rendkívül lassú, s különösen ott okoz problémát, ahol a mezőgazdasági népsűrűség már az eddigiekben is óriási mértékben megnőtt.

⁶ FAO Development Strategies for the Rural Poor. Rome, 1984, és FAO Statisztikai Évkönyvek, különböző évfolyamok. FAO: Landlessness, a growing problem. Rome, 1984.

Sajátos kérdéskört képvisel a foglalkoztatottság szemszögéből a kivándorlás. Ez a múltban fontos lehetőséget biztosított Európában a munkát keresők számának csökkentésére. 1850 és 1940 között Európa munkaereje növekményének 10–15%-át exportálta Amerikába és Óceániába. Az ötvenes és hatvanas években Dél-Európából vándoroltak milliók északra. Ez alatt az idő alatt Ázsia csak munkaereje növekményének 0,1–0,5%-át tudta exportálni. Jelenleg a legális kivándorlás a fejlődő országokból évente kb. ötszázezer fő. A fejlődő országok kivándorlói közül kb. ötmilliót szívtak fel az olajországok a Közel-Kéleten, valamint Venezuela, Elefántcsontpart, Nigéria. A vendégmunkások Európában és az illegális bevándorlók az Egyesült Államokban kb. további tíz-tizenkétfélmillió főt tesznek ki. E tendenciáknak semmi hatása nincs a mintegy 430 milliót kitevő munkanélküliségre vagy alulfoglalkoztatottságra a fejlődő világban. (A „brain drain” kérdései külön figyelmet érdemelnek.)

A munkanélküliség problémájának enyhítése és különösen megoldása átfogó nemzeti és nemzetközi programok mellett is hosszú időt követelne, különösen annak fényében, hogy a műszaki fejlődés hatása a foglalkoztatottságra a következő időszakban általában nem kedvez a munkanélküliség felszámolásának. Nemzetközi programok azonban nincsenek, és a nemzeti programok hatékonysága sem nagy. Ezért

valószínűleg tartós és súlyos gondként nehezedik majd a világ számos országára a foglalkoztatás.

Előadásom eddigi részében is szó esett már a műszaki fejlődésről. Ennek hatása, emberi összefüggései természetesen rendkívül sokoldalúak. A műszaki haladás általában — amellett hogy alapvető fontosságú a növekedés, a versenyképesség, az adott ország jövedelemteremtő képessége szemszögéből — az egyén és a társadalom számára a következő főbb változásokat hozza magával:

1. Módosítja a foglalkoztatottság összetételét és jelentős változások kiváltója a vagyon, valamint a jövedelmek megoszlásában, s ezáltal befolyásolja a társadalmi rétegződést.

2. Sokoldalúan hat az oktatásra és a képzésre, amely rendszerint a munkaerő minőségét javítja.

3. Hozzájárul a közegészségügy, valamint az egészségügyi szolgáltatások fejlődéséhez, s ezzel segíti a dolgozó lakosság teljesítményének javítását.

4. Átalakítja az életfeltételeket, és módosítja a lakosság értékrendjét.

5. Kihat az iparon belüli szervezeti rendszerre, és sokoldalúan befolyásolja a dolgozók s a vállalatok viszonyát.

6. Új feszültségek és konfliktusok, valamint olyan társadalmi újítások forrása, amelyek a konfliktusok megoldását vagy kezelését elősegíthetik. Új módszerek kialakítását segíti elő,

pl. az egyes rétegek magatartásának, világnézetének befolyásolására. A műszaki átalakulásnak természetesen vannak mennyiségi és minőségi aspektusai, amelyek rendszerint szorosan összekapcsolódnak, és állandóan új gazdasági és társadalmi erőket hoznak és tartanak mozgásban.⁷

A műszaki változások emberi, társadalmi összefüggéseivel kapcsolatban figyelembe kell venni azt is, hogy az átalakulás mindig is rendkívül egyenlőtlen és differenciált folyamat volt. Ez ma még inkább így van. Módosultak, ill. új, más módon hatnak az újítképességet befolyásoló tényezők. A későn jövők előnyei csak különleges feltételek mellett realizálhatók. Erősödött a globális műszaki függőség hierarchiája. Miközben azonban a XX. század e késői szakaszában a különbségek az államok, a térségek, valamint a társadalmi és gazdasági tevékenység funkcionális területei között a műszaki átalakulással kapcsolatban is növekednek, a műszaki és társadalmi tényezők kölcsönhatása számottevően megerősödött.

A távközlés, a rádió, a televízió, az elektronikus játékok és az információs forradalom különféle vívmányai gyorsan hatolnak be a különféle társadalmakba, köztük a fejlődés alacsonyabb szintjén álló országokba is, mesz-

⁷ M. Simai: Technological Change and Human Problems. Istanbul, 1985 Sep., p. 1.

sze túl a hagyományosan fejlettebb országok fogyasztási szerkezetét átvevő magas jövedelmű csoportokon, gyorsítják a demonstrációs hatás érvényesülését. Hozzájárulnak az országokon belüli népességáramláshoz is, pl. a falvakból a városokba. A modern gyógyászat terjedése is lényeges társadalmi következményekkel járt. Már eddig is a halálozási arányok csökkenéséhez vezetett a szegényebb országokban, s a 70-es–80-as évekre olyan arányok alakultak ki, amelyek ennek az évszázadnak az elején a fejlett országokra voltak jellemzőek, miközben az érintett országok még mindig a fejlettség alacsonyabb szintjén állnak. Esetenként évszázadokkal maradnak el a fejlettebb körzetek mögött az egy lakosra jutó jövedelemszint tekintetében. E változás hatása hozzájárult a népesség gyorsabb növekedéséhez és új követelményekhez vezetett a gazdaságban és a társadalompolitikában. A technikai fejlődés legmodernebb területeivel igen sokan kerültek kapcsolatba a fejlett és a fejlődő országokban a hadseregeken keresztül is.

A műszaki fejlődés jellege, sajátosságai, az a tény, hogy a korunkban zajló technikai átalakulás szinte minden termelő és szolgáltatási területet érint és átalakít, a műszaki fejlődést a nemzetközi versenyben döntő fontosságú tényezővé tették. Rendkívüli módon felértékelődött a képesség az új technika kifejlesztésére és bevezetésére, alkalmazására. E folyamat társadalmi hatásai és feltételei is döntő kérdé-

sekké váltak. A feladatok megvalósításának egy része innovációs, szervezési és vezetési képességektől, a piacok, a versenytársak, a fogyasztók ismeretétől függ. A vállalati közösségek és vállalati vezető gárdák kulcsfigurák a versenyben.

A társadalom szemszögéből a technikai átalakulás egyik döntő kérdése a fejlődés hatása a foglalkoztatottságra, ill. a munkanélküliségre: mennyi régebbi munkahelyet tesz feleslegessé, és milyen területeken, illetve hogy ezzel szemben milyen nagyságrendben és összetételben hoz létre új munkaalkalmakat. E kérdés az előzőekben vázolt demográfiai változások fényében különösen fontos. A XX. század utolsó évtizedeiben végbemenő tudományos és műszaki vívmányokra épülő forradalmi technikai átalakulás terjedése a múltbeli váltásokhoz hasonlóan ugyancsak evolúciós, jóllehet az evolúció most gyorsabb és szélesebb körű, mint a korábbi fejlődési szakaszokban volt. A jelenlegi műszaki átalakulás és a munkaalkalmak megszűnése, illetve létrehozása közötti viszonyról komplexitása miatt még nem lehet meggyőző képet alkotni. Az új technikák, különösen a mikroelektronika és ennek olyan alkalmazási területei, mint az informatika, a robottechnika, az automatizálás, növelik a munka termelékenységét a hagyományos iparágakban, megváltoztathatják azok jellegét. Tőkeigényessé válhatnak a jelenleg munkaigényes iparágak és jelentős számú

munkahely megszüntét eredményezik ott, ahol a kereslet nem elegendő a megnövekedett termeléshez képest. Egyidejűleg számottevően csökkenhetnek az olcsó bérű országoknak ezzel összefüggő előnyei is.

A műszaki változások azonban elvileg hosszabb távon ösztönzik és fejlesztik az egész gazdaság átalakulását, hozzájárulnak a gazdasági szerkezet módosulásához, új gyártmányok, termelési eljárások elterjedéséhez, szélesítik a gazdasági fejlődés lehetőségeit, gyakorlatilag hatalmas távlatokat nyitnak új munkahelyek, új szakmák, új tevékenységek megteremtésére.

A folyamat azonban messze nem „automatikus” és nem függetleníthető pl. az államok gazdaságpolitikájától sem. A régebbi munkaalkalmak megszüntetése, valamint új munkaalkalmak teremtése emellett időben és térben sem esnek egybe. Igen jelentős eltérések alakultak ki a felszabaduló munkaerő és az újonnan teremtett munkahelyek munkaerőszükséglete között a képzettséget tekintve is. Jogos ennek alapján a fejlett nyugati országokra vonatkozóan az a következtetés, hogy a jelenlegi magas szintű munkanélküliség egyik lényeges oka az új munkaalkalmak lassúbb keletkezése.

A legújabb technika előállítása viszonylag igen kis mértékben bővíti a foglalkoztatást. A műszaki szempontból legfejlettebb országokban az összes foglalkoztatottaknak keve-

sebb mint 5%-a dolgozik ezeken a területeken. A magas termelékenységű, viszonylag gyorsan növekvő, azonban szűk foglalkoztatási bázisú iparágak inkább új értékek hatékonyabb termelését s kevésbé a foglalkoztatottság bővítését eredményezik. Az új technikai vívmányok alkalmazása csökkenti a munkahelyek számát. Amerikai számítások szerint a technikai átalakulás nyomán minden 100 megszűnő ipari munkahelyre 30–32 új ipari munkahely létrehozása esik. Az új technika alkalmazása bizonyos területeken s különösen a szolgáltató szektorokban vezetett a kereslet és a termelés, valamint a foglalkoztatottság nagyobb mértékű bővítéséhez. Már eddig is hozzájárult az úgynevezett termelőszolgáltatások bővítéséhez. E területeken az OECD országokban az új szolgáltató munkahelyek 25%-a jött létre. Az új munkahelyek az eddigiekben messze elensúlyozták a szolgáltató szektorokban a műszaki fejlődés hatására végbement munkaerő-igény-csökkenést.

A jövő szempontjából nagy jelentőségű azonban a technikai átalakulás hatása a foglalkoztatottság szakmai és képzettség szerinti összetételére. Az eddigiekben is igen jelentős különbségek alakultak ki a munkaerőkínálat és -kereslet között. A műszaki fejlődés megnövelte a keresletet magas képzettségű munkaerő iránt, miközben csökkentette a keresletet az alacsony képzettségűek iránt. Ez a jövőben további aránytalanságokhoz vezethet a

munkaerőpiacon. Az új technikai követelmények által teremtett munkahelyeket nem tudják közvetlenül betölteni azok, akiket a műszaki fejlődés más területeken feleslegessé tett.⁸

A fejlett ipari országokban a vonatkozó vizsgálatok arra utalnak, hogy a műszaki fejlődés következményének kezelése a foglalkoztatás szemszögéből nem lehetséges a hagyományos módszerekkel. Minőségileg új megoldásokra van szükség. Ezek között az állandó át- és továbbképzésnek éppúgy helyet kell kapnia, mint a különféle rugalmas foglalkoztatási formáknak, és két-három napra tömörített munkahétnek, az erősen rövidített munkanapnak, az otthoni és vállalati munka különféle kombinációinak, az osztott munkahely rendszernek. Új követelmények fogalmazódnak meg az állami munkaügyi törvényhozással és a szakszervezetek tevékenységével kapcsolatban is a változások nyomán. Azok az országok, amelyek képesek lesznek az említettek gyors bevezetésére, sokkal kevésbé teszik ki magukat annak a veszélynek, hogy a műszaki átalakulással kapcsolatos társadalmi feszültségek gyengítsék helyzetüket a nemzetközi versenyben.

A munkaerő összetételének alakulása az új technikai viszonyok kifejtésével és alkal-

⁸ ILO: Employment and Poverty in a Troubled World. Genève, 1985.

mazásával kapcsolatos képességek és termelési szerkezeti változások szempontjából is lényeges kérdéssé vált. A tudatos és sok országban tervezett oktatásfejlesztés hatására javult az 1950-es évek óta a világ lakosságának képzettsége. 1950-ben pl. a fejlődő országok lakóinak csak egyharmada tudott írni-olvasni. Három évtizeddel később ez az arány már elérte az 56%-ot. Az írni-olvasni tudók arányának növekedése különösen gyors volt a legkevesbé fejlett országokban a fejlődő világból, ahol az oktatásfejlesztés célkitűzései döntő szerepet játszottak. 1950-ben még 80%-a a lakosságnak analfabéta volt, 1980-ra ezek aránya 50%-ra csökkent.

Az elemi iskolában tanulók aránya a fejlődő országokban 56%-ról 78%-ra nőtt az adott korosztályban, s a középiskolát végzők aránya még nagyobb mértékben emelkedett: megháromszorozódott. Az egyetemet és főiskolát végzők száma évi átlagban 1950–80 között 10%-kal nőtt, és 1980-ban 16-szorosa volt az 1950-es szintnek.

A fejlett ipari országokban már évtizedek óta megvalósították a kötelező alapfokú iskolai rendszert, és a legtöbb országban, legalábbis a középiskola három osztályának elvégzése általánossá vált. Ami az egyetemi és főiskolai képzést illeti, e téren világméretekben az Egyesült Államok vezet, ahol a középiskolát végzetek fele főiskolába lép, Japán és Nyugat-Európa követi az USA-t, 38, illetve 30%-kal.

A felsőfokú oktatásban való részvétel azonban luxus a fejlődő országok többségében, és kb. 1%-ot tesz ki az adott korcsoportban. Néhány közepesen fejlődő országban e szám 5–12% között van, és öt-hat fejlődő ország elérte a nyugat-európai szintet.⁹

Különösen fontos differenciáló tényező a XX. század 80-as éveiben a magasan kvalifikált munkaerővel való ellátottság alakulása. 1965–1985 között az Egyesült Államokban megkétszereződött az egyetemet és főiskolát végzettek aránya a foglalkoztatottak között. A tendenciák hasonlóak több más fejlett ipari országban is.

A magasan képzett munkaerő globális megoszlásáról rendelkezésre álló statisztikai adatok általában pontatlanok és nehezen összehasonlíthatók. Az ILO adatain és nemzeti forrásokon alapuló számításaim és becsléseim alapján az 1980-as évek elején az egyetemet és főiskolát végzett munkaerő teljes száma mintegy 70 millió, és nemzetközi megoszlása a következő volt (a globális adatot 100-nak véve):¹⁰

– Egyesült Államok	24,0%
– Szovjetunió	24,0%
– India	14,0%

⁹ L. a táblázatot!

¹⁰ ILO Statisztikai évkönyvek, különböző évfolyamok. Science Indicators. National Science Board, Washington D. C., 1983.

– Japán	8,0%
– Német Szövetségi Köztársaság	7,0%
– Anglia	5,0%
– Franciaország	6,0%
– Hollandia	0,6%
– Magyarország	0,6%
– Finnország	0,4%

Az adatok valamennyi egyetemet és főiskolát végzett szakembert magukban foglalnak. Nem meglepő, hogy a nagyobb lakosságú országok, amelyekben az iskolarendszer is fejlett, több magasan képzett szakemberrel rendelkeznek, mint a kisebbek. Képet ad a magasan kvalifikált munkaerő felhasználásáról a fenti számok összevetése a világtermelésben kialakult arányokkal. Hasonló nagyságrendű államok esetében, minél alacsonyabb a fejlettségi szintjük, annál nagyobb az eltérés a magasan kvalifikált munkaerőben és a világtermelésben vagy a világexporton kialakult súlyuk között. Kivételt képez ez alól néhány ázsiai fejlődő ország.

A világon a kutatással és fejlesztéssel foglalkozó tudományos és műszaki munkaerő létszáma a 80-as évek elején valamivel hárommillió fő alatt volt. Ezek aránya tízezer dolgozóra számítva 1982-ben az Egyesült Államokban 64, Japánban 55, az Európai Közös Piac országaiban 37, ezen belül Franciaországban 32, a Német Szövetségi Köztársaságban 48, Ang-

liában 34 volt, a Szovjetunióban pedig 89–90 volt.¹¹

Az említettek összevetése a termelésre, a versenyképességre, a világgazdasági teljesítményre vonatkozó adatokkal a következőkre utal:

1. Mint ezt történelmi tapasztalatok is bizonyították, egy ország lényegesen könnyebben képes előbbre lépni a nemzetközi mezőnyben a magasan kvalifikált munkaerő létszámának növelése terén, mint a gazdasági teljesítmény tekintetében.

2. A gazdasági fejlődés során az írástudók, majd a közép- és felsőfokú képzettséggel rendelkezők létszámának növekedése és minőségi összetételének javulása szükséges, de nem elégséges feltétele adott országban a fejlődés gyorsításának, hatékonysága emelésének, a strukturális változások előmozdításának és a nemzetközi versenyképesség javításának. A társadalmak eltérő újító és gazdasági szervezőképessége, a kvalifikált munkaerő felhasználásának eltérő hatékonysága és képessége a modern technika hasznosítására, az ösztönzés eltérései és sok más tényező játszanak szerepet abban, hogy képzettebb munkaerejét egy ország mennyire képes hasznosítani. Az is lényeges és kitűnik a nemzetközi tapasztalatok

¹¹ UNESCO és ILO statisztikák alapján, a szerző számításai.

elemzéséből, hogy az iskolarendszer által tömegesen kibocsátott különféle képzettségű személyekből viszonylag lassan alakul ki homogén munkaerő vagy olyan értelmiségi réteg, amely érdemben hozzá tud járulni az ország belső szellemi légköréhez, társadalmi, gazdasági problémáinak megoldásához. Több évtizedig tart, amíg az új funkcionális írástudók megfelelő termelési kultúrát, tapasztalatokat halmoznak fel. Nem alakulnak ki automatikusan bennük azok a magatartások sem, amelyek a modern termelés és szolgáltatások szempontjából szükségesek. Még bonyolultabb a helyzet az értelmiség esetében. Ahhoz, hogy egy ország megfelelő értelmiségi étellel rendelkezzen, és az értelmiség társadalmi-gazdasági hozzájárulása érdemi és hatékony legyen, nemcsak felsőfokú végzettségűekre és ezek foglalkoztatására, hanem a legkülönbözőbb formális és informális kapcsolatokra és közösségekre van szükség, amelyek lehetővé teszik, hogy a különböző területeken működők tapasztalatai egymást gazdagítsák. A személyek és a gondolatok mobilitása döntő fontosságú a műszaki-tudományos fejlődés szempontjából is, és messze túlmutat tudományos vagy felsőoktatási intézmények megteremtésének és működtetésének feladatán. A tapasztalatok szerint emellett adott országban az értelmiség s ezen belül különösen a tudományos és műszaki értelmiség minősége nagyban függ attól is, hogy mennyire vált szerves részévé a

tudás, a tapasztalatok nemzetközi áramlásának. A mai korban ez különösen döntő fontosságú feltétele hatékony szerepüknek a műszaki, gazdasági és társadalmi fejlődésben.

A műszaki átalakulás társadalmi összefüggései között döntő helyet foglalnak el a képességek az új befogadásának megteremtésére és az ezzel összefüggő társadalmi újításokra.

E kérdéskör azonban már átvisz előadásom harmadik témacsoportjába, az állami politika és különösen a társadalom- és gazdaságpolitika emberi összefüggéseinek vizsgálatába.

Az államok politikája természetesen eleve azt a célt szolgálja, hogy hasson a társadalomra, a gazdaságra, a különféle intézményekre, közösségekre s az állampolgárookra. A politika társadalmi-emberi összefüggései körébe tartozik azonban az is, ahogy az kialakul, tehát a döntéshozók minősége, képességei a helyzet és az abból fakadó szükségletek felismerésére, döntéseik kialakítására, végrehajtására; idetartoznak a megfelelő kiválasztódás vagy kiválasztás feltételei és más összefüggések is. Előadásomban azonban elsősorban a gazdaságpolitikára kívánok koncentrálni.

A gazdaságpolitikában az emberi tényezővel kapcsolatban hagyományosan három feladat fogalmazódik meg:

1. Az emberi erőforrások minőségének állandó javítása.
2. Az emberi erőforrások hatékony hasznosítása szemszögéből legmegfelelőbb gazdaság-

politika kialakítása és a gazdaságpolitikai változások társadalmi, emberi feltételeinek biztosítása.

3. Hatékony ösztönzőrendszer és részvétel kialakításához és fenntartásához szükséges feltételek megteremtése és állandó fejlesztése.

Az említett három feladatot természet-szerűleg dinamikusan kell értelmezni. A nemzetközi és belső körülmények változásával azok konkrét tartalma is módosul. Az európai szocialista országokban pl. a 80-as években adott fejlettségi szint túllépésének, az intenzív növekedési pályára való térésnek emberi, társadalompolitikai feltételei támasztanak új követelményeket. A fejlett tőkés országokban a műszaki átalakulás képvisel új kihívást a gazdaságpolitikával szemben. Ezek egy része általános érvényű.

Az emberi erőforrások minőségi javításával kapcsolatban mindenütt előtérbe kerül az oktatási rendszer modernizálása az 1980-as években uralkodó feltételek mellett. Ez általában is rendkívül nehéz feladat. Az oktatási rendszernek ugyanis kettős célt kell szolgálnia.

Egyrészt reagálnia kell a gazdasági, társadalmi átalakulás szükségleteire, tekintettel kell lennie a gazdaságban és a társadalomban állandóan végbemenő változásokra s különösen a műszaki fejlődésre, javítania kell a munkerő minőségét oly módon is, hogy a dolgozók képesek legyenek alkalmazkodni a változó műszaki és pszichológiai követelményekhez, a

növekvő mértékben komplex társadalmi szervezethez, s hogy ebben a helyzetben hatékonyan tudjanak működni és élni.

Másrészt az iskolarendszernek képesnek kell lennie arra, hogy megfeleljen az egyén törekvéseinek is, aki életviszonyait, életfeltételeit tanulással is javítani kívánja, ismeretei bővítését, képzettsége emelését társadalmi mobilitása fontos eszközének tekinti. Ki kell elégítenie az egyén igényeit a kultúra, a jobb életfeltételek megteremtése iránt.

Nyilvánvaló az is, hogy az oktatási rendszer sehol sem lehet állandó reform stádiumában tartani, és bizonyos stabilitás szükséges ahhoz, hogy egy-egy reformhullám mögötti elképzelések érvényesülni tudjanak. A mai kor egyik lényeges vonása a fejlett ipari országokban az, hogy az oktatásfejlesztés hagyományos koncepciói, amelyek a munkaerőszükséglet 5–10 éves távlatához idomultak, a dinamikus átalakulás feltételei mellett nem megfelelőek. Hosszabb távlatokban kell gazdálkodni, és más megközelítésből kell kiindulni. Az információs forradalom e téren különösen jelentős kihívást képvisel, hosszabb távlatokban való gondolkodást követel, mint amire pl. a gazdaságpolitika érdemben képes. Számításba kell venni, hogy a műszaki-gazdasági fejlődés nemcsak új munkahelyeket teremt és új szakmákat követel, hanem jelentős mértékben degradálja a korábban kialakított szakképzettségeket, leértékeli a korábban perspektivikus-

nak tartott szakmákat, vagy éppen elmossa a határokat közöttük. A mai helyzetben különösen lényeges feladat az, hogy az oktatási rendszer rugalmasabbá váljék, hogy megrázkódtatások nélkül és hatékonyan tudjanak reagálni az abban részt vevők a gazdasági és társadalmi változásokra. Rugalmasabb, általánosabban felkészítő iskola és az erre épülő, a rövidebb távú szükségletek szerint változó specializáció azonban csak abban az esetben segíti a társadalmat, ha az oktatás minősége minden szinten számottevően emelkedik. Az oktatók felkészítése, állandó továbbképzése és megfelelő ösztönzése kulcsfontosságú feladattá vált mindenütt. Megnőnek a vállalatokhoz kapcsolódó képzési és továbbképzési szükségletek is.

A változások növelik az oktatással, a képzéssel kapcsolatos anyagi ráfordítások iránti igényt is. A növekvő ráfordítások megtérülése is igen lényeges követelménnyá válik a társadalom és a vállalatok szemszögéből.

A világ gazdasági változásokkal összefüggésben a gazdaságpolitikának rendkívül fontos feladata lett az alkalmazkodás emberi vonatkozásainak *megfelelő* elősegítése is. Erre azonban sok országban nem vagy alig fordítanak figyelmet. A „megfelelő” értelmezése a mai világhelyzetben a világ legtöbb országában, köztük különösen a kisebb országokban eleve sok nehéz kérdést tűz napirendre. Divatossá vált az a kérdés, különösen a szegényebb or-

szágokban, hogy nehéz világgazdasági feltételek közepette lehetséges-e növekedésre, fejlődésre orientált „emberarcú” alkalmazkodási programok végrehajtása. Mint ismeretes, az 1970-es évek végétől, a 80-as évek elejétől kezdve kialakult rendkívül súlyos világgazdasági helyzetben sok ország került szembe nehézzel, kényes alternatívákkal: feladják-e a korábban elfogadott szociális, kulturális, oktatási programokat, vagy a programok terheit vállalva fejlődésüket lassítsák le. Sok országban nem is lehetett igazán választani. Olyan országokban, ahol a bruttó nemzeti termék pár év alatt 30–40%-kal csökkent, vagy ahol az éhség, a nyomor súlyos jelenségei még kritikusabbá váltak, reálisan ilyen alternatívák nem is álltak a kormányok vagy a törvényhozók előtt. Egyértelmű volt, hogy az amúgy is szerény szociális programok, az eleve nyomorúságos helyzetben levő közoktatás és a kultúra, a helyzet romlásának kézenfekvő áldozatai.¹² Az alternatívák elsődlegesen a fejlettebb országokban merültek fel, ahol az is nyilvánvalóbban fogalmazódott meg, hogy az oktatásügy, az egészségügy, a kultúra nem luxuscikkek, amelyeket csak kedvezőbb helyzetben kell vállalni, hanem lényeges beruházások az emberi erőforrások minőségével kapcsolatban a műszaki-gazdasági és társadalmi fejlődésben.

¹² UNICEF: The State of the World's Children, 1984. New York, 1984. The impact of the recession, part IV.

Visszaszorításuk ezért súlyos károkat okozhat majd az érintett országokban.¹³

Rendkívül fontos kérdés a gazdaságstratégiai váltások emberi dimenziója is. Nyilvánvaló, hogy súlyos hiba lenne bármiféle általános érvényű recept keresése. Világos azonban, hogy pl. exportorientált stratégiák más típusú társadalmi és egyéni magatartásokat követelnek, mint az elsődlegesen belső fogyasztásra és importhelyettesítésre orientált gazdaságstratégiák. Exportorientált stratégiáknál alapvető fontosságú a társadalom tűrőképessége, s az ezt biztosító különféle tényezők, pl. az erős érdekelttség, nemzeti tudat, a hazaszeretet vagy a kényszerítő, diktatórikus módszerek sikere. Rendkívül jelentős az is, hogy milyen a munkaerő mobilitása, ennek gyorsasága, miképp biztosítható a munkaerő átállóképessége. Nemzetközi piacokra való behatolás eleve nagyfokú rugalmasságot követel az emberektől azért, hogy az új feladatokra jól és gyorsan reagáljanak. Mindez kevésbé lényeges a védett piacokra orientált gazdasági fejlődés feltételei mellett. Kiemelt fontosságúvá válnak az exportorientált stratégiák megvalósításában az információkat megszerző, feldolgozó, s ennek alapján gyors cselekvést lehetővé tevő ké-

¹³ 18th World Conference of S. I. A. Rome, 1985, valamint Béla Balassa: *The Economic Consequences of Social Policies in the Industrial Countries*. Kiel, 1984.

pességek is. Nyilvánvaló, hogy az exportorientált stratégiához makro- és mikrogazdasági szinten egyaránt különféle támogató lépések és cselekedetek szükségesek. A makrogazdaság szintjén pl. igen fontos a megfelelő minőségű és intenzitású rugalmas szakképzés, a munkaerő mobilitásának biztosítása a kívánt irányba, a nemzetközi gazdasági együttműködésben való sokoldalú részvétel feltételének erősítése érdekében.

A mikrogazdaság szintjén létfontosságúvá válik a vállalatoknál a jó, rugalmas és nemzetközi színvonalon álló vezetés és olyan „kritikus tömegű” törzsgárda megléte, amely elegendő mértékben diverzifikált képességekkel rendelkezik a gyors alkalmazkodás végrehajtásához.

Az exportra termelő vállalatnál emellett – különösen a törzsgárdának – magas fokú kompetenciával kell rendelkeznie. Ez elsősorban a termelésben igényel kompetenciát a magas minőségi követelmények miatt, megköveteli a kiváló minőségi ellenőrzést, kompetenciát követel a marketing, a finanszírozás, a személyzeti vezetés és más területeken is. Az exportra termelő vállalatnál különösen fontos a felső és középszintű vezetés minősége is. Az exportiparágak által támasztott követelmények továbbgyűrűznek a háttériparágakra, sőt az infrastruktúrára is. Az iparban, a kereskedelemben, a pénzügyek terén és az államapparátusban vezető pozícióban levőknek nemcsak

saját gazdaságukról, hanem a világgazdaságról is jól informáltaknak kell lenniük, sőt a lakos-
ságnak is jól kell ismernie a nemzetközi felté-
telrendszert. Nem minden ország képes ex-
portorientált stratégia végrehajtására.

Az alacsonyabb fejlettségi szintű országok rendszerint az olcsó munkaerőre építik az ex-
portorientált fejlesztési stratégiát. Ahogy
azonban a munkaerő képzettsége emelkedik,
és a gyáripár szerkezete bonyolultabbá válik,
nyilvánvaló, hogy a relatív bérköltségek is vál-
toznak. Sok fejlődő országban ma még a vi-
szonylag kvalifikált munkaerő alacsonyabb
bérei magas teljesítménnyel és magas techni-
kai szinttel párosulva adják az előnyö-
ket, amelyeket ezek az országok átmenetileg
élvezhetnek a nemzetközi piacokon. Másutt
azonban ez már átalakulóban van.

Különösen nehéz problémákat képvisel
minden társadalomban a gazdasági ösztönzés.
Nemcsak az egyéneket, hanem a különböző
típusú és szintű kollektívákat kell serkenteni
bizonyos célok érdekében. Nemcsak a gazda-
ság működésének hatékonyságát, hanem a tár-
sadalom közérzetét is sokoldalúan befolyásol-
ja az, hogy miként oldják meg az ezzel össze-
függő feladatokat. A nemzetközi tapasztala-
tok széles skálájának tanulmányozása arra en-
ged következtetni, hogy az ösztönzési rend-
szereknek nemcsak a közvetlen feladatokkal,
hanem az emberek iskolázottságával, elért
életszínvonalával, a változó értékrenddel is

számolnia kell. Módosul az anyagi és nem anyagi jellegű ösztönzők relatív fontossága is. Nincsenek tehát egyszer s mindenkorra adott és használható rendszerek. További lényeges tény az is, hogy a tömegkommunikáció révén mindenütt megnőttek a képességek az összehasonlításra, és e téren is erősödik a demonstrációs hatás. A mi közgazdaságtudományunk is adós azonban e kérdéskör mélyebb, megalapozottabb kutatásával. A mai sokoldalúan összekapcsolódott és az információáramlás gyorsaságát tekintve is példátlanul álló világ-gazdasági viszonyok között egyre inkább igaz pl. az, hogy a világgazdaság fejlett részéhez közel álló vagy azt elérő, esetleg túlszárnyaló teljesítmény tartósan nem biztosítható olyan ösztönzőkkel, amelyek az alacsonyabb szint és teljesítmény mellett voltak jellemzőek.

Előadásom keretében sok kérdést nem tudtam érinteni sem. Nem foglalkozhattam pl. a munkához való jog és a gazdaságpolitika összefüggéseivel, a munkaügyi törvényhozással, vagy a nők növekvő részvételi arányának következményeivel. Ez utóbbi pedig az állami gazdaságpolitika emberi összefüggéseinek igen lényeges kérdése lett mindenütt, s annak minden vonatkozását érinti. Az elmondottakból is világos azonban, hogy a világgazdaság fejlődésének jelenlegi szakasza az emberi tényező szemszögéből is minőségi változásokat képvisel. Új lehetőségeket nyit s egyben súlyos gon-

dok forrásává is lett. A közgazdásznak a gondokra és a lehetőségekre egyaránt figyelnie kell.

Befejezésül, az eddig elmondottak alapján csupán néhány főbb következtetést emelek ki:

1. A következő években, évtizedekben a világban végbemenő demográfiai változásokra az államoknak és a nemzetközi együttműködési rendszernek a mai szintnél lényegesen jobban fel kellene készülnie. A demográfiai változásokkal összefüggő problémák enyhítése hosszú távú elkötelezettséget igényel. Az elmaradt lépések vagy az elkövetett hibák e téren évtizedekre meghatározzák a világ és az egyes országok problémáit, és hatásuk rövid távon alig korrigálható vagy mérsékelhető.

2. A mai és a jövőben várható világgazdasági változások körülményei között döntő fontosságúvá válik mindenhol az oktatási-képzési rendszerek átfogó reformja. A társadalomnak igen kritikusan kell fellépniük a képzési rendszer hiányosságaival szemben. Meg kell érteni, hogy a nemzetközi pozíciók megtartása vagy javítása nélkül lehetetlen.

3. Az emberi tényező felértékelődése a tudományos és műszaki átalakulás nyomán a mai és következő évtizedek világában nem csupán „a kiművelt emberfők sokaságának” megteremtését igényli, hanem a társadalom értékesebb tagjai jobb hasznosításának képességét is minden szinten. Különösen fontos feladattá teszi az emberi tényezővel való pa-

zarlás kiküszöbölését a szegényebb országokban. Ez a vezető és szervező munka minőségi megújítását követeli mindenütt.

4. Az oktatásügy, a szociális ellátás, az egészségügy nem tekinthetők olyan luxusnak a társadalomtól, amelyeket rosszabb, nehezebb időszakokban büntetlenül vissza lehet fejleszteni. A visszafejlesztés rendkívül károsan hat a munkaerő minőségére és általában a társadalomra, mert hosszú távon meghatározó. Az elkövetett hibák ezért is nehezebben, lassabban javíthatók ki, mint a beruházások átmeneti csökkentése esetében.

5. A gazdaságpolitikai programok kiválasztásában a növekedési pálya vagy a stratégiaváltás szemszögéből döntőek az emberi összefüggések, az emberi tényezők. Ezek figyelmen kívül hagyása vagy elhanyagolása lehetetlenné teszi a célok megvalósítását s a deklarált stratégiákat üres szólamokká teszi.

6. Az emberi tényező fontosságának növekedése és a globális tendenciák erősödése aláhúzzák a tudományos, kulturális, oktatási, technikai együttműködés sokoldalú fejlesztésének szükségességét. A zártság a mai és a jövőbeli feltételek mellett különösen káros, hiszen az intellektuális kölcsönhatások – az új technika működésének, következményeinek megismerése érdekében és a mai kor szükségleteinek megfelelő ütemben – csak intenzív kapcsolatok mellett lehetségesek.

Táblázat

Az egyetemre, főiskolára stb. járók aránya
a 20–24 éves korcsoportból 1982-ben:

USA	58,0%
Kanada	39,0%
Svédország	38,2%
Finnország	32,2%
Jordánia	31,6%
Hollandia	31,4%
Izrael	30,4%
NSZK	30,2%
Japán	30,0%
NDK	29,7%
Dánia	28,4%
Belgium	27,8%
Ausztrália	26,3%
Ausztria	24,3%
Szovjetunió	21,2%
Jugoszlávia	20,7%
Anglia	19,4%
Csehszlovákia	17,2%
Lengyelország	15,6%
Bulgária	15,1%
Magyarország	14,1%
Románia	11,4%
India	8,7%

(U.N. Handbook of International Trade and
Development Statistics. U.N. NY. 1985, 504–
508.)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Felelős szerkesztő: Deli Árpád

A tipográfia és a kötéstervezés Löblin Judit munkája

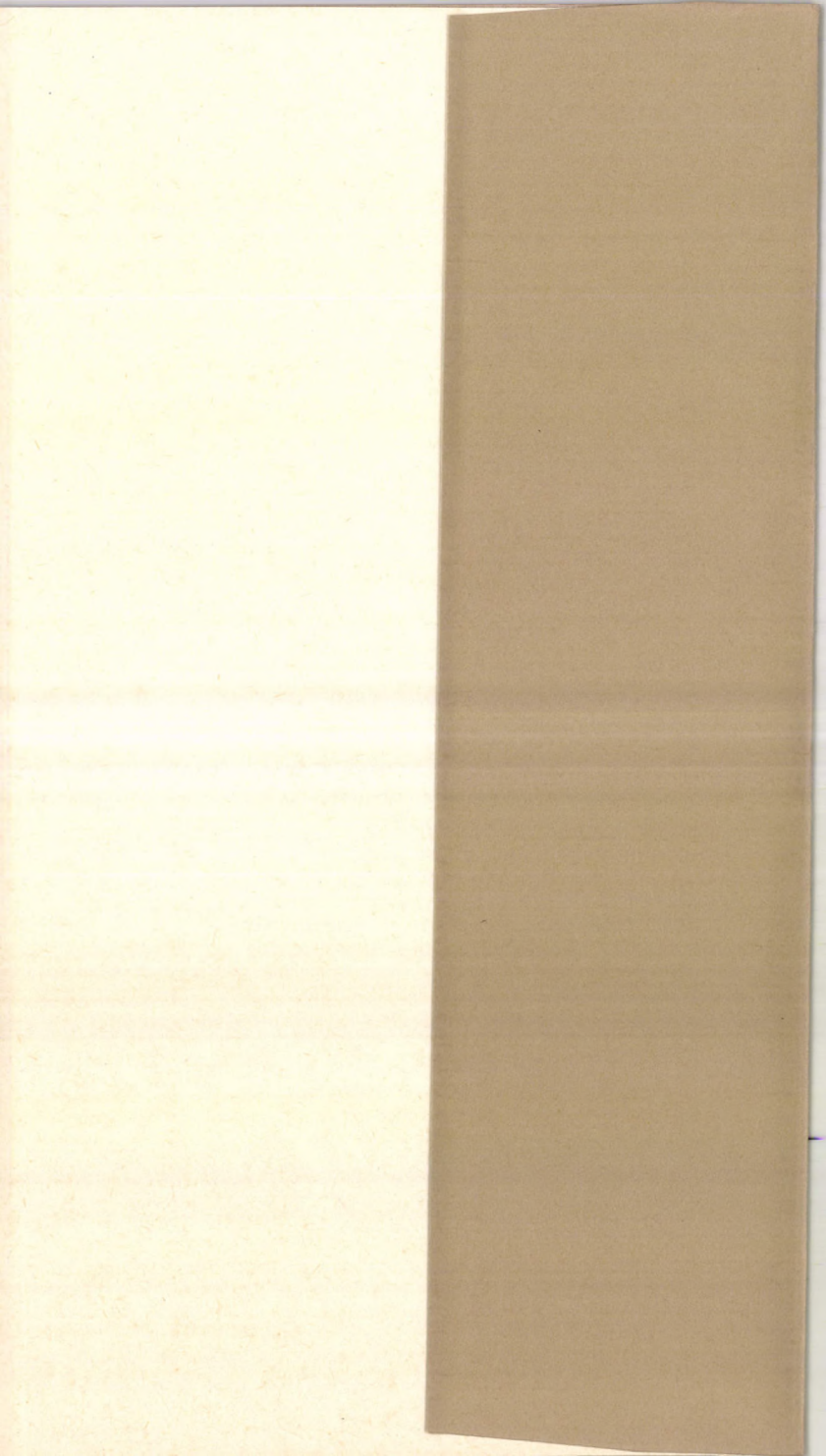
Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

Terjedelem: 2,17 (A/5) ív — AK 1927 k 8688

HU ISSN 0236-6258

Akadémiai Kiadó és Nyomda

Felelős vezető: Hazai György

Ára: 17,- Ft